शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पण: षष्ठ परिच्छेद:

के नाम नाटके पञ्च सन्धयः? के च ते? इति उदाहरणं विवेचनम्।

सन्धि - 'अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति।' इति एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानाम् अवान्तरैक प्रयोजन सम्बन्धः सन्धिः। स च मुखम्, प्रतिमुखम्, गर्भः, विमर्शः, निर्वहणम् (उपसंहृतिः) इति पञ्चधा। क्रमात् लक्षणानि उच्यन्ते।—

मुखम् - यत्र नानाविधैः अर्थैः रसैश्च सम्भवा बीजोत्पत्तिः प्रारम्भेण समायुक्ता बीजस्य कार्य प्रकृतेः समुत्पत्तिर्भवति। यथा - रत्नावल्यां प्रथमाङ्के।

प्रतिमुखम् - यत्र सन्धौ मुखसन्धि प्रदर्शितः प्रयोजनस्य मुख्य कारणस्य किञ्चिल्लक्ष्य इव किञ्चिदलक्ष्य इव उद्भेदो भवति तत् प्रतिमुखम्। मुखस्य अभिमुखेन वर्तते इति प्रतिमुखम्, नामान्तरेण [illegible]।

यथा - रत्नावल्यां द्वितीयाङ्के वत्सराज सागरिका समागम हेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गता - विदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलक वृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः।

गर्भः - पूर्वसन्धिद्वये किञ्चित् प्रकाशं प्राप्तस्य प्रयोजन मूल कारणस्य यत्र सन्धौ वारं वारं तिरोभावाविर्भावौ भवतः स गर्भ नाम सन्धिः। फलस्य गर्भीकरणाद् गर्भः।

यथा - रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के - सुसङ्गता - सखि अदक्षिणा ..... न मुञ्चसि' इत्यादौ समुद्भेदः। पुनर्वासवदत्ता 'प्रवेशे' ह्रासः। तृतीयेऽङ्के - 'तद्वार्तान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः' इत्युपक्षेपणम् इत्यादि।

विमर्शः - यत्र सन्धौ प्रधान प्रयोजनस्य हेतुः गर्भसन्धेः सकाशात् प्रकाशितस्तथा शापमन्यादिभिस्तस्य विघ्न उत्पन्नो भवति स विमृश्यते पात्रैः कर्तव्यं विचार्यते अभिहितं विमर्श नाम सन्धिः स्मृतः।

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्के - 'अनसूया - प्रियंवदे इहापि गान्धर्वेण विवाहेन' इत्यतः आरभ्य सप्तमाङ्कोपरि प्राक् शकुन्तला प्रत्यभिज्ञानात् प्राक् अर्थ सञ्चयः शकुन्तलाविस्मरण रूप विघ्नालिङ्गितः।

निर्वहणम् - यथास्थानं कविना यथास्थानं उपन्यस्ता बीजवन्तो मुखाद्यर्था प्रकृति मुख्य फलानुगुणतया विप्रकीर्णा यत्र सन्धौ मिलित्वा प्रधान प्रयोजन सिद्धिम् उपयान्ति तत्र निर्वहति = प्रधान प्रयोजनं साधयतीति निर्वहणम्। निर्वहणमुपसंहारः उपसंहृतिरिति पर्यायवाचि इति नामान्तरम्।

यथा - शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः। [illegible]

उपेन्द्र झा .
16/8/20
प्रो० मो० साहित्य
रा० उ० सं० महा०
[illegible]

शास्त्रि तृतीयखण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

परिणामोल्लेखयोः अलङ्कारयोः विवेचनम् ।

उपमाने उपमेय तादात्म्येन प्रस्तुत प्रयोजनस्य उपयोगि सम्पन्नभूते सति परिणामोऽलङ्कारो भवेत्। स च तुल्याधिकरणोऽतुल्याधिकरणश्चेति द्विधा। उक्तञ्च —

'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।
परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥'

उपमानस्य उपमेय रूपतया परिणमनात् परिणामः ।

यथा — 'स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।
स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया ॥'

अत्रोपायनपणौ स्मिताश्लेषरूपतया प्रकृतेऽर्थे उपयुज्येते। अत्र तु प्रथम उपमानयोः भिन्नाश्रयेण सम्पन्ना। प्रथमार्धे 'स्मितेनोपायनम्' इत्युपमानोपमेययोः भिन्नविभक्तिकत्वेन वैयधिकरण्येन प्रयोगः। उत्तरार्धे तु 'आश्लेषः पणः' इत्युपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वेन = समानाधिकरणत्वेन प्रयोगः।

उल्लेखः:- ग्रहीतॄणां बाहुल्येन अथवा हेतूनां बाहुल्येन एकस्य वस्तुनः यत्र बहुप्रकारकः उल्लेखो भवति तत्रोल्लेखालङ्कारः कथ्यते। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे —

'क्वचिद् भेदाद् ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥' इति

तत्र ग्रहीतृभेदाद् यथा —

'प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥'

अत्रैकस्य भगवतः कृष्णस्य गोपवधूवृद्धदेवभक्तयोगिरूप ग्रहीतृभेदेन प्रियशिशुरधीश-नारायण ब्रह्मेति नानोल्लेख इति उल्लेखालङ्कारः।

विषयभेदाद् यथा —

गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि ~~पर्व~~ पर्वतः ।
कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥'

अत्रैकस्यैव नृपतेः गाम्भीर्यगौरवकामदत्वस्य विषय भेदात् समुद्र पर्वत कल्पपादपत्वेन उल्लेखालङ्कारः इति

उपेन्द्र झा
16/8/20
प्राध्या० साहित्य
रा० उ० संस्कृतविद्या०
सुरकंडा, पूर्णियाँ

शास्त्री प्रथम खण्डस्य वृत्ति (साहित्यम्)

विश्वनाथोक्त काव्य लक्षणस्य युक्तायुक्तत्व प्रदर्शनम् ।

'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति विश्वनाथोक्तं काव्यलक्षणम् । अस्यार्थः – रस एवात्मा जीवनाधायको यस्य तत् वाक्यं काव्यमित्यर्थः । रसशब्देनात्र 'रस्यते = आस्वाद्यते' इति रसः इति व्युत्पत्ति योगात् रस, भाव, रसाभास, भावाभासादयोऽपि गृह्यन्ते । यत्र च वाक्ये न रसो नासौ काव्यमिति ।

अत्र विचार्यते – 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति काव्यलक्षणे 'रसात्मकम्' इत्यत्र रस एवात्मा यस्येति बहुव्रीहिः समासः । बहुव्रीहिस्य अन्य पदार्थ प्रधानो भवति । अन्यपदार्थश्च अत्र वाक्यमेव । वाक्यं च शब्दविशेष एव । तदेव शब्द विशेषः काव्यमित्येव पर्यवसन्नम् । तत्र आकाश गुणे शब्दे रसोऽस्ति न वा ? अस्ति चेत्, कथम् ?

'सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः' इत्यादि अभियुक्त लक्षणानुसारमपि रसस्वरूपस्य वा आत्मस्वरूपस्य वा रसस्य आकाश गुणे शब्दे लेशोऽपि हि दुर्लभः । नास्ति चेत्, कथमुक्तं 'रसात्मकम्' इति । न खलु अविद्यमानं किञ्चित् कस्यापि आत्मत्वेन व्यवह्रियते । यदि रस-प्रकाशक भावना विभावादि प्रतिपादकत्व सम्बन्धेन वा रसप्रकाशकत्वात् व्यञ्जकत्वादि प्रतिपादकता सम्बन्धेन वा तदुपपद्यते इति ब्रूषे, तर्हि प्रकाशोक्तं सगुणौ इति विशेषणात् उपयुक्तता भवतां किमर्थम् उद्घोषितं ? दूषितमिति पृच्छामः । तस्मादिदृशस्य योग क्षेमोऽयं मार्गः ।

अथ रसस्यैव काव्यत्वं स्वीकारयितुं यथा प्रयास इति चेत्, तदपि न समीचीनम् । नीरसेऽपि चमत्कारिणी वस्तु अलंकार व्यञ्जके शब्दार्थयुगले काव्यत्व आपत्तिः पूर्वैः स्वीकारात् । यदुक्तं ध्वनिकृता –

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥ इति

अतः काव्यप्रकाशकारोक्तं काव्यलक्षणं मे युक्तमिति मे गुरवः

इत्यलम्

उपेन्द्र शर्मा
16/8/20
रसोद्भेद साहित्य
श्री ला ब ब संस्कृत विश्वविद्यालय
दिल्ली